

# „Parašykite, kad badas buvo dirbtinis“\*: asmeniniai šaltiniai apie 1932–1933 m. Holodomorą Ukrainoje

TETIANA BORIAK

Daktarė, mokslo darbuotoja

Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas  
(Vilnius, Lietuva)

✉ tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

**ABSTRACT.** The author proposes classification of the Holodomor source base for a better understanding of the context of historical research on the issue. The author divides the sources into two large segments: official documentation deposited in archival institutions and sources of personal origin. The first segment includes five groups. Analysing the state of the sources of this segment, the author focuses on the gaps due to “archivocide” as the deliberate destruction by the Soviet authorities of traces of the famine in official documentation and the specifics of documenting administrative decisions of that period. That is why sources of personal origin constitute a significant segment of the Holodomor source base and should be more widely used in research. Here the author managed to identify six groups of unequal size. The article presents thematic blocks of sources of personal origin and gives examples of various types of such sources. A conclusion is made about the continuity of the narrative about the famine in the sources of personal origin and in the individual memory of Ukrainians. Here it is emphasized that the sources about the famine, which are diverse in types and authorship, did not appear out of nowhere in the post-war period or in the 1980s, but began to appear as early as 1932.

**KEYWORDS:** Holodomor, source base, sources of personal origin, oral history, history of Soviet totalitarianism.

\* Citata iš interviu su penkiasdešimt trejų metų kolūkiete, įrašyto vykdant Harvardo universiteto projektą apie sovietinę socialinę sistemą (1948–1953) – *Harvard Project on the Soviet Social System. Schedule A, Vol. 37, Case 622(NY)1719 (interviewer W. T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik.* Widener Library, Harvard University, 6, [online], in: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$6i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$6i)

## Įvadas: Stalino baimė „prarasti Ukrainą“ ir Holodomoras kaip atsakas

2023 m. minimos 90-osios Holodomoro Ukrainoje metinės. Holodomoras prasidėjo 1932 m. dėl daugybės politiškai motyvuotų sprendimų: kartą ir visiems laikams išspręsti „Ukrainos klausimą“ ir galutinai paversti Ukrainą, kupiną, anot Josifo Stalino, „petliūrovcu“<sup>1</sup> ir kitų buržuazinių bei nacionalistinių elementų“<sup>2</sup>, „tikra SSRS tvirtovė, pavyzdinga respublika“, mat antraip, 1939 m. rugpjūtį pažymėjo Stalinas, „galime prarasti Ukrainą“<sup>3</sup>.

Baimė netekti kontrolės Ukrainoje buvo susijusi ne vien tik su ekonominėmis prielaidomis – galimu valstiečių, verčiamų atsisakyti privačios nuosavybės ir stoti į kolūkius, pasipriešinimu. Veikiausiai daugiau grėsmių buvo įžvelgiama kylant iš nacionalinio atgimimo, stiprėjančio dėl ukrainizacijos<sup>4</sup> politikos. Pastaroji startavo 1923 m. siekiant nukreipti ukrainiečių nacionalinio išsivadavimo lūkesčius bolševikams palankia kryptimi. Tačiau praslinkus dešimtmečiui rezultatai buvo priešingi.

Ukrainiečių kalba pradėta plačiai vartoti įvairiausiose sferose, įskaitant švietimą, mokslą, teatrą, kiną. Ukrainos mokslų akademija sėkmingai plėtojo įvairias tyrimų sritis. Ukrainakalbė literatūra klestėjo, vystydama įvairiomis kryptimis.

Rašytojas Mykola Chvylovis siūlė savitą Ukrainos literatūrinės raidos (ir, panašu, nepaisant jo santūrumo, ne vien tik estetinė, tačiau ir politinė prasme) kryptį:

Šiandien susiduriame su ukrainiečių dvasios, gilios ir sklidinios nenumatomų pasekmių, sproginu. [...] Sąjunga [SSRS] išliks Sąjunga, o Ukraina yra savarankiškas vienetas [...] Ar Rusija nepriklausoma? Nepriklausoma. Na, mes irgi esame nepriklausomi. [...] Tad dabar, kai mūsų literatūra pagaliau eina savo raidos keliu, kyla klausimas: į kokią pasaulinę literatūrą ji turi orientuotis? Bet kuriuo atveju, ne į rusiškąją. Ryžtingai ir be jokių išlygų. Mūsų orientacija – į

<sup>1</sup> Simonas Petliūra buvo vienas iš 1917–1921 m. Ukrainos revoliucijos lyderių, vėliau emigravo ir 1926 metais Paryžiuje buvo nušautas bolševikų agento. Jo vardas pakeitė pažeminimą „mazepininkai“ (pagal etmoną Ivaną Mazepą, kuris 1709 m. pralaimėjo Poltavos mūšį Maskvos carui, būsimam Rusijos imperatoriui Petriui Didžiajam; šis pralaimėjimas žymėjo Ukrainos žemių įtraukimą į Rusijos imperiją). Jo vardas buvo naudojamas atskirti tikrą „bilšovišką“ [ukr. bolševikas] nuo priešiško, „buržuazinio nacionalisto“. Po Antrojo pasaulinio karo sovietų propaganda terminą „petliurovcai“ pakeitė terminu „banderovcai“ (Stepanas Bandera, Antrojo pasaulinio karo nacionalinio judėjimo lyderis, beveik visą karą praleido Zaksenhauzeno koncentracijos stovykloje, 1958 m. buvo nušautas KGB agento Miunchene), kuris vis dar naudojamas pateisinti Rusijos valstybės nusikaltimus Ukrainoje.

<sup>2</sup> Formuluoatė pasiskolinta iš 1932 m. gruodžio 14 d. VKP(b) CK ir SSRS LKT nutarimo dėl grūdų paruošų Ukrainoje, Šiaurės Kaukaze ir Vakarų regione. Išsamiau: *Holodomor of 1932–33 in Ukraine. Documents and Materials*, sudarė Ruslan Pyrih, Kyjivas: Mohyla Academy Publishing House, 2008, p. 22–43, [online], in: [http://history.org.ua/LiberUA/PyrihHolodUkr\\_2008/PyrihHolodUkr\\_2008.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/PyrihHolodUkr_2008/PyrihHolodUkr_2008.pdf)

<sup>3</sup> J. Stalino laiškas L. Kaganovičiui apie problemas Ukrainos partinėje vadovybėje, 1932 m. rugpjūčio 11 d., in: *Holodomoro tyrimų institutas (Інститут дослідження Голодомору, toliau – HTI)* [online], in: <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/lyst-j-stalina-do-l-kaganovycha-pro-problemy-u-partijnomu-kerivnyctvi-ukrayiny/>

<sup>4</sup> Taip vadinta politika, skatinusi ukrainiečių kalbos vartojimą administracijoje, moksle, kultūroje, švietime, mene, literatūroje. Tačiau šiomis priemonėmis buvo siekiama ne stiprinti Ukrainos valstybę, tačiau neutralizuoti ukrainiečių tautines aspiracijas, skleisti sovietinę propagandą, stiprinti komunistų partijos įtaką, demonstruoti sovietų valstybės „lojalumą“ jos oponentams Ukrainoje, suartinti rusifikuotus „bilšovikų“ miestus su ukrainakalbiais valstiečiais. Ukrainizacijos politika buvo staigiai sustabdyta (apkaltinus „klaidingu bolševikinių principų taikymu įgyvendinant nacionalinę politiką“, leidusiems sustiprėti „petliurovcams“), o 1932 m. gruodį prasidėjo masinės aktyvių ukrainizacijos proceso dalyvių represijos.

Vakarų Europos meną, stilių, metodus. [...] Mes žinome, kas yra Europa, ir mūsų skaitytojai žino. [...] Naudokimės savo pačių protu. [...] Mes vyksime studijuoti į Europą su slapta mintim – degti keltę metų nepaprasta šviesa. Ar girdite, maskofilai iš Maskvos priemiesčių, ko mes norime?<sup>5</sup>

Stalinas skaitė šį manifestą. 1926 m. balandžio 26 d. Ukrainos komunistų partijos (bolševikų) Centro komitetui (UKP(b) CK) adresuotame laiške jis ragino „paversti kylančią Ukrainos kultūrą ir ukrainiečių bendruomenę sovietine kultūra ir bendruomene“. UKP(b) CK pirmasis sekretorius Lazaris Kaganovičius pristatė jo ir Chvylovio siūlymus ataskaitoje „CK ir UKP(b) CK plenumo tezės apie ukrainizacijos rezultatus“, kalbėjo apie „atsitraukimą nuo Maskvos“, „lozungus gręžtis į Europą“ ir įspėjo, kad ukrainiečių „buržuazija“ gali panaudoti šiuos lozungus „atsiriboti nuo internacionalinės revoliucijos tvirtovės, SSRS sostinės – Maskvos“<sup>6</sup>.

Ukrainos ekonomistas Mychailas Volobujevas siūlė panašią kryptį ekonomikoje, teigdamas, kad Rusija išnaudoja Ukrainos SSR tarsi koloniją. Trečiajame dešimtmetyje Ukrainos Foto ir kino departamentas pastatė per 140 meninių filmų, kuriančių vientisą ukrainietiškos literatūros, kultūros, istorijos ir tradicijų erdvę. Jau trečiame dešimtmetyje Ukrainos SSR Valstybinė politinė valdyba (rus. *Государственное политическое управление*, GPU) ėmė pranešinėti apie inteligentijos, darbininkų ir valstiečių nuotaikas bei nepasitenkinimą sovietų politika. Dėka Autokefalinės Ukrainos Ortodoksų Bažnyčios, kuri itin aktyviai veikė kaimiškose vietovėse, ukrainiečių valstiečiai ne vien tik priešinosi kolektyvizacijai, tačiau sugebėjo išlaikyti ir savitą švietimo, tradicijų ir religijos erdvę. Ukraina, turėjusi tapti paklusnia Mažąja Rusija, iš esmės atrodančia kaip Didžioji Rusija, virto sovietinės Ukrainos antipodu, turinčiu ryškų atskirą ukrainietišką identitetą, ir Stalinas tokios situacijos toleruoti nebegalėjo.

Siekdamas „neprarasti Ukrainos“, 1932 m. pabaigoje–1933 m. Kremlius išleido eilę dokumentų. Šie nurodymai įgalino veikti: paskelbti, kad visi ukrainiečių valstiečiai yra kalti dėl neišpildomų grūdų paruošų normų; kad, GPU duomenimis, ukrainiečiai 1933 m. pavasariui planuoja visuotinį sukilimą (štai dėl ko „lemiamas smūgis visiems kontrrevoliuciniams buožiniams-petliūriniams elementams“ buvo suduotas jau 1932 m. gruodį); atimti iš valstiečių judėjimo laisvę; atimtį atlygį už darbą kolūkiuose; kratų metu skirti baudas bulvėmis ir mėsa, kas ilgainiui išvirto visų maisto atsargų konfiskavimu; konfiskuoti kaimų grūdų atsargas; uždrausti prekiauti duona iki 1933 m. pavasario; atkirsti ir izoliuoti atskirus kaimus, rajonus ir visą Ukrainos SSR (kartu su Kubane, kurioje vyravo ukrainiečių populiacija); sustabdyti Kubanės ukrainizaciją ir Ukrainos ukrainizacijos transformaciją antisovietine „petliūrine“ kryptimi; uždrausti keliones traukiniais – to laiko pagrindine transporto priemone.

<sup>5</sup> Микола Хвильовий, „Апологети писаризму (до проблем культурної революції)“ [„Skriptizmo apologetai (dėl kultūrinės revoliucijos problemų)“], in: *Публічна електронна бібліотека української художньої літератури* [Viešoji elektroninė ukrainiečių grožinės literatūros biblioteka], [online], in: [http://ukrlit.org/khvylyovyy\\_mykola/apolohety\\_pysaryzmu](http://ukrlit.org/khvylyovyy_mykola/apolohety_pysaryzmu)

<sup>6</sup> Володимир Панченко, „Микола Хвильовий: Історія гасла „Геть від Москви!““ [„Mykola Chvylovis: šūkiuo Tolyn nuo Maskvos! istorija“], in: *The Day*, nr. 3-4. (2019), [online], in: <https://day.kyiv.ua/article/ukrayintsi-chytayte/mykola-khvylyovyy-istoriya-hasla-het-vid-moskvy>

Dėl šių nurodymų maisto atsargos buvo nusavintos iš visų valstiečių ūkių visoje Ukrainoje. Susidėjus daugiau papildomų aplinkybių, tokių kaip žiema, apribotas mobilumas, pinigų ir dažnai drabužių stygius (pastarieji neretai būdavo nusavinami drauge su maistu), kaimų, miestu ir bendrai visos respublikos blokada, maisto produktų paskolos<sup>7</sup> ir pagalba, pasirodžiusi tik po 1933 m. sėjos (ir tik tiems, kurie fiziškai pajėgė dirbti kolūkių laukuose), mirtingumo rodikliai nežmonišškai išaugo.

Valstiečiai atsakė maisto slėpimu (namuose, ūkiniuose pastatuose, miškuose, upėse, šulinuose ir t. t.) ir įvairiomis išgyvenimo strategijomis: mainydami drabužius ir įvairius jiems priklausančius daiktus į maistą baltarusių ir rusų pasienio kaimuose; mainydami auskarus, vestuvinius žiedus, papuošalus ir carinių laikų monetas specialiose torgžinų parduotuvėse (prekyba su užsieniečiais, rus. *торговля с иностранцами*, ukr. *торгівля з іноземцями*); bėgdami iš kaimų į kasyklas, sovchozus (tarybinius ūkius, rus. *совхоз – советское хозяйство*) ir miestus; valgydami maisto pakaitalus (žolę, supuvusias bulves, šaknis, aliejaus išspaudas, šunis, kates, graužikus, arklius, paukščius, upių moliuskus ir t. t.). Viena iš išeičių buvo atgabenti ir palikti vaikus miestų vaikų namuose. Badaui pasibaigus dažnai tėvai neberasdavo savo vaikų. Radosi lavonų valgymo ir kanibalizmo atvejų. Yra žinoma, kad 1932–1933 m. Ukrainos SSR GPU dėl kanibalizmo pradėjo 83 000 kriminalinių bylų<sup>8</sup>. Žinant, kad kanibalizmu dažnai užsiimdavo grupėmis, galime tarti, kad bado metu Ukrainoje egzistavo apie 100 000 kanibalų. Be to, buvo paplitęs ir lavonų valgymas, įskaitant lavonų kasimą iš kapų.

Apskritai, pasak demografų, Holodomoras yra vienintelis atvejis istorijoje kai per tokį trumpą laiką (maždaug šašis mėnesius) nuo bado mirė tokia daugybė žmonių. Išsamesnę Holodomoro priežasčių ir eigos apžvalgą galima rasti Stanislavo Kulchytskyi ir Annės Applebaum darbuose<sup>9</sup>.

Skaičiuodama demografinius nuostolius, istorinės demografijos specialistų grupė sutaria dėl 3,9 mln. tiesioginių nuostolių (neįtraukiant apytiksliai 500–550 tūkst. žmonių, kurie sudarydavo metinį mirtingumo rodiklį, kitaip tariant, žmonių, kurie vis tiek būtų mirę jei ne badas) ir 600 tūkst. netiesioginių nuostolių<sup>10</sup>. Tai sudarė maždaug

<sup>7</sup> Paskolos reiškė, kad jas vėliau reikės grąžinti: tiek pat, plius 10 proc. Taigi, iš pradžių valstybė iš ukrainiečių valstiečių atėmė grūdus, o paskui bado metu šiuos grūdus tiekė badaujantiems žmonėms kaip paskolą, kurią jie turėjo grąžinti, bet didesne suma, nei ta, kurią gavo.

<sup>8</sup> Šaltiniai ir ištekliai apie badą Ukrainos archyvų sistemoje, in: HTI, p. 14, [online], in: <http://resource.history.org.ua/item/0015082>. Perpublikuota 2008 m. gavus Harvardo universiteto Ukrainos tyrimų instituto (HURI) leidimą iš *Harward Ukrainian Studies. The Journal of the Ukrainian Research Institute at Harvard University*, 2004–2005, t. 27, p. 117–147. Autorių teisės priklauso Harvardo koledžo prezidentui ir valdybai (*Fellows*).

<sup>9</sup> Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*, London: Penguin Books Ltd, 2017; Stanislav Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: an Anatomy of the Holodomor*, translated by Ali Kinsella, Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2018.

<sup>10</sup> Omelian Rudnytskyi [et al.], „Demography of a Man-Made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine 1932–1933“, in: *Canadian Studies in Population*, 2015, nr. 42 (1-2), p. 53–81.

13 proc. Ukrainos populiacijos. Literatūroje<sup>11</sup> ir ypač žiniasklaidos erdvėje galima aptikti istorinės demografijos metodais nepagrįstų skaičiavimų ir liudytojų pasakojimų apie patirtus 6–10 mln. dydžio nuostolius. Deja, pastaruoju metu Holodomoro aukų skaičius iš grynai mokslinės problemos virto politine instrumentalizuota. Tačiau genocidas nenustoja būti genocidu, jei jo aukų skaičius matuojamas ne dešimčia milijonų, o mažesniu skaičiumi.

Kadangi tiesioginių bado liudytojų kartos jau nebėra (dėl ko sustoja ir Holodomoro žodinės istorijos masyvo formavimasis), baigiant šaltinių šia tema identifikavimo darbą, atsirado poreikis apibrėžti šaltinių bazę, ypač asmeninių šaltinių segmentą.

Straipsnyje siekiama pristatyti Holodomoro šaltinių bazės klasifikaciją bei atsekti, kokius bado aspektus paliečia asmeniniai šaltiniai. Tokia prieiga, iš vienos pusės, leis patvirtinti arba paneigti šaltinių kūrimo „kontinuumą“, iš kitos pusės, įvertinti jų turinį (kiek panašūs ar skirtingi yra skirtingų asmeninių šaltinių tipų blokai).

### **Holodomoro šaltinių bazė: tipologija ir charakteristikos**

Pasiekęs savo politinį tikslą atimti iš Ukrainos tapatybę, intelektualus (gausūs Ukrainos pareigūnų, mokytojų, mokslininkų, rašytojų areštai prasidėjo dar 1933 m., gerokai iki Didžiojo 1937–1938 m. teroro), Bažnyčią ir bet kokių protesto judėjimų kaimuose bazę, Kremlius pradėjo gerai pragalvotą informacinį karą prieš badą. Buvo uždraustas bet koks bado paminėjimas, už tai grėsė lagerio baismė, užsienio žurnalistams uždrausta patekti į Ukrainą, užsienio valstybių vadovams tiekta klaidinga informacija, pradėtas informacijos apie badą klastojimas, išgyvenusieji badą pradėti vadinti nacių kolaborantais ir t. t.

Taigi, SSRS egzistavimo laikotarpiu, iki pat 1987 m. pabaigos, Holodomoro tema buvo tabu. Todėl tik pradedant devintojo dešimtmečio pabaiga tyrinėtojai galėjo susipažinti su dokumentiniais šaltiniais. Jau nepriklausomoje Ukrainoje išslaptinus dokumentus prasidėjo sukauptų duomenų permąstymo procesas ir bandymas juos sisteminti.

Holodomoro tyrimų šaltinių bazę (oficialią dokumentaciją; čia įtraukiame ir sovietų aukštųjų pareigūnų epistolografiją) sudaro daugybė segmentų. Remdamiesi istorikų archyvarų Ruslano Pyrigo<sup>12</sup> ir Henadijaus Boriako<sup>13</sup> klasifikacija, siūlome tokią šaltinių bazės tipologiją:

<sup>11</sup> „Кількість жертв Голодомору-геноциду в Україні намагаються штучно применшити, – науковці“ [„Holodomoro genocido aukų skaičių Ukrainoje bandoma dirbtinai sumažinti – mokslininkai“], 2018-09-13, in: *Holodomoro muzejus (Музей Голодомору, toliau – HM)*, [online], in: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/kilkist-zhertv-golodomoru-genocidu-v-ukraini-namagayutsya-shtuchno-primenshiti-naukovci/>

<sup>12</sup> Руслан Пиріг, „Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України“ [„Dokumentai apie bado istoriją Ukrainos archyvuose“], in: *Український історичний журнал* [Ukrainos istorinis žurnalas], 2003, nr. 5, p. 83–95.

<sup>13</sup> Геннадій Боряк, „Архіви Голодомору в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан те перспективи досліджень“, [„Holodomoro archyvai Ukrainoje 1932–1933 m.: dabartinė tyrimų būklė ir perspektyvos“], in: *Константи*, 2007, nr. 13, [online], in: <http://mycity.kherson.ua/journal/konstanty13.html>

## 1. SSRS aukščiausios valdžios ir administracijos dokumentai.

Instituciniai fondai: Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komitetas (rus. *Центральный комитет Всесоюзной коммунистической партии (большеви́ков)*) (VKP (b) CK); SSRS Centrinis vykdomasis komitetas (rus. *Центральный исполнительный комитет СССР*) (SSRS CVK); SSRS Liaudies komisarų taryba (rus. *Совет народных комиссаров СССР*) (SSRS LKT), SSRS Jungtinė valstybinė politinė valdyba (rus. *Объединённое государственное политическое управление*) (OGPU) ir daugybė žinybų (užsienio politikos, prekybos, tiekimo, perkėlimo komitetas ir kt.).

Asmeniniai fondai: Josifo Stalino, Lazario Kaganovičiaus, Viačeslavo Molotovo.

## 2. Respublikinio lygmens dokumentai.

Ukrainos Sovietų Socialistinės Respublikos sovietų valdžios organai: Visos Ukrainos centrinis vykdomasis komitetas (VUCVK) (rus. *Всеукраинский центральный исполнительный комитет*), Ukrainos SSR Liaudies komisarų taryba, Generalinė prokuratūra, Aukščiausiasis Teismas, liaudies komisariatai (žemės ūkio reikalų, teisingumo, švietimo, sveikatos apsaugos, darbininkų ir valstiečių inspekcijos), Visos Ukrainos žemės ūkio kolektyvų sąjunga ir kt.

Partiniai organai: Ukrainos komunistų partijos Centro komitetas (UKP CK) (suvažiavimų medžiaga, rezoliucijos, laiški, telegramos, užrašai ir kt. medžiaga; informacinės sėjos grupės dokumentai ir kt.).

Ukrainos SSR partijos vadovybės (Grigorijaus Petrovskio, Vlaso Čubarо, Stanislavo Kosiоro) susirašinėjimas ir įvairių partijos pareigūnų raštai jiems.

## 3. Žemiausios valdymo grandies dokumentai pagal administracinę ir teritorinę suskirstymą.

Regionų komitetai, rajonų komitetai, miestų komitetai bei visų šių trijų lygių vykdomieji komitetai: nutarimai, ataskaitos, raštai ir kt.

## 4. Valstybinės politinės valdybos (GPU) prie RTFSR NKVD.

Tai norminiai ir administraciniai dokumentai (instrukcijos, pranešimai, raštai, specialieji pranešimai, operatyvinės suvestinės ir kt., ypač apie represijas kaimiškose vietovėse, gyventojų nuotaikas, 1932-12-05 operatyvinis įsakymas Nr. 1 ir 1933-02-13 operatyvinis įsakymas Nr. 2 su Vsevolodo Balytskio parašais), statistinės atskaitomybės dokumentai. Išskiriamos archyvinės baudžiamosios bylos<sup>14</sup>, kuriose išsaugota daug eilėraščių, laiškų ir dienoraščių bei kitų liudijimų apie badą.

<sup>14</sup> Василь Даниленко, „Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні“ [„Ukrainos saugumo tarnybos valstybinio filialo archyvo dokumentai, kaip šaltinis tiriant 1932–1933 m. Holodomorą Ukrainoje“], *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ІТЛУ-НКВД [Išslaptinta atmintis. Holodomoras 1932–1933 m. Ukrainoje GPU-NKVD dokumentuose]*, Київ: ВД „Стилос“, 2008, p. 22–24, 29.

## 5. Demografinės statistikos dokumentai.

Tai mirties metrikų knygos. Kalbama apie maždaug 4 000 metrikų knygų (kelis milijonus lapų su 1932–1933 m. įrašais<sup>15</sup>), apimančių mažiau nei pusę Ukrainos SSR gyvenviečių. Taip pat įvairaus lygio statistinės ataskaitos, aplinkraščiai ir kt.<sup>16</sup>

Atskira šaltinių grupė yra vaizdiniai šaltiniai (fotodokumentai), tačiau jų analizė nepatenka į mūsų tyrimo užduotis.

Pagrindinė archyvinių šaltinių problema – šaltinių bazės fragmentiškumas. Sovietų valdžia stengėsi ištrinti bado katastrofos pėdsakus ir formuoti atitinkamą istorinės atminties politiką. Ji vykdė „archyvocidą“ – tyčinį dokumentų apie Holodomorą naikinimą<sup>17</sup>. Pavyzdžiui, pirmosios „archyvinių represijų“ aukos buvo mirties registrų knygos (bado liudytojai stebėjo, kaip dingo ir pati registracijos knyga, ir ją vedęs asmuo 1933 m. pabaigoje<sup>18</sup>, ir tokie liudijimai nėra pavieniai).

Kitos aukos – kaimo tarybos lygmens archyviniai dokumentai, kurie 1933 m. gruodžio 27 d. aplinkraščių buvo perimti ir tikriausiai sunaikinti. Kita dokumentų naikinimo banga jau apėmė respublikinius archyvinius fondus – Visos Ukrainos centrinio vykdomojo komiteto, Liaudies komisarų tarybos, liaudies komisariatų. Anot istoriko ir archyvaro Boriako, sunaikinta ne mažiau kaip 100 tūkst. 1932–1933 m. laikotarpio dokumentų (apie 2 500 bylų)<sup>19</sup>.

GPU dokumentai taip pat neišvengė šio likimo: Ukrainos saugumo tarnybos valstybiniame archyve (*Галузевий державний архів Служби безпеки України*) nepavyko išsiaiškinti, kodėl beveik visiškai nėra Ukrainos SSR GPU 1922–1933 m. įsakymų ir potvarkių. Archyvarai spėja, kad priežastys gali būti tos pačios kaip Sovietų Sąjungos centre – evakuacija Antrojo pasaulinio karo metais ar kiti veiksniai<sup>20</sup>.

<sup>15</sup> Геннадій Боряк, „Архіви Голодомору в Україні...“.

<sup>16</sup> Cf. Наталя Левчук, „До питання про „старі“ та „нові“ підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.“ [„Dėl „seno“ ir „naujo“ požiūrių į gyventojų praradimo Ukrainoje vertinimą dėl 1932–1933 m. Holodomoro“], in: *Український історичний журнал* [Ukrainos istorinis žurnalas], 2018, nr. 2, p. 183–184.

<sup>17</sup> Геннадій Боряк, „Архівоцид“ в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій“ [„Archyvocidas“ Ukrainoje 1934–1941 m. kaip Holodomoro pasekmė: valdžios institucijų dokumentų naikinimo organizavimas, eiga ir mastai], 2013, p. 11 [online]: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9222&navStart=3>

<sup>18</sup> *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша* [Tautos atmintis: 1932–1933 m. bado genocidas Ukrainoje. Liudijimas. Pirmą knygą], упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій, Київ: ВД „КАЛИТА“, 2009, p. 590.

<sup>19</sup> Cf. Геннадій Боряк, „„Архівоцид“ в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору“ [„Archyvocidas“ Ukrainoje 1934–1960 m. kaip Holodomoro pasekmė“], in: *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* [Badas Ukrainoje XX amžiaus pirmoje pusėje: priežastys ir pasekmės (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)], матеріали міжнародної наукової конференції [tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga], Київ, 20–21 листопада 2013 р., Київ, 2013, p. 13–17.

<sup>20</sup> Василь Даниленко, *op. cit.*, p. 22.

Į dokumentus bado tema, pateiktus Rusijos archyvų, reikia žiūrėti su deramu atsargumu dėl šališkos jų atranką nulėmusios politikos. Ją puikiai parodo gerai žinomas rusų istoriko Viktoro Kondrašino oficialus aiškinamasis raštas ir rekomendacijos dokumentų rinkinio *Badas SSRS 1929–1934 m. rengėjams*: „Rinkti juos [dokumentus – T.B.] reikia taip, kad būtų matoma visų valstiečių tragedija, neakcentuojant Ukrainos [...] Atsižvelgiant į ,ukrainietišką veiksnį‘, dokumentai turėtų būti atrenkami taip, kad jie parodytų universalų grūdų paruošų pobūdį 1932 m.“

Greta to, kad buvo tyčia naikinami „popieriniai liudytojai“, sovietinis totalitarinis režimas dažnai vengdavo rašytinių nurodymų ir duodavo juos žodžiu<sup>21</sup>, o dokumentuose buvo konstruojamas tolimas tikriems įvykiams vaizdas – šitai leido išsaugoti aukštesniųjų valdžios institucijų politinį veidą<sup>22</sup>.

Toks šaltinių fragmentiškumas neleido istorikams pilnai rekonstruoti Holodomoro laikotarpio įvykių. Tad būtent žodinės istorijos šaltinių masyvo telkimas ir analizė papildė istorinius Holodomoro tyrimus informacija, kurios trūko istorikams, grindžiantiems savo tyrimus išimtinai oficialia XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžios dokumentacija.

## Asmeninių šaltinių tipologija

**1. Sakytinės istorijos šaltiniai: sakytinė istorija (liudijimai) ir atsiminimai.** Sakytinė istorija – tai pirminis asmeninės kilmės istorinis šaltinis, kuriamas (pasakojamas, užrašomas, fiksuojamas) tiesiogiai įvykio dalyvio (liudytojo) arba iš jo žodžių. Tai informacija, gauta iš pirmų lūpų (retai – netiesiogiai). Skirtingai nuo kitų asmeninių šaltinių (išskyrus prisiminimus), dokumentinių ar fotodokumentinių šaltinių segmentų, žodinių šaltinių apie Holodomorą kūrimo ir kaupimo procesai nuosekliai tęsėsi devynis dešimtmečius (iki 1987 m. tai vyko už Ukrainos ribų, išskyrus Antrojo pasaulinio karo okupacijų laikotarpį, kai šalies viduje buvo leista saikingai minėti ir rašyti apie ketvirtojo dešimtmečio badą) ir faktiškai nutrūko tik dabar, išėjus tai kartai. Tai reiškia, kad šio tipo šaltiniai nėra statiški kalbant apie jų sukūrimo laiką. Mūsų skaičiavimais, tokių šaltinių yra mažiausiai 100 tūkst. Ši grupė apima prisiminimus, liudijimus, memuarus, kadangi dažnai nėra žinoma, kiek kuriant šiuos dokumentus buvo laikomasi sakytinės istorijos fiksavimo metodologijos ir ar toks dokumentas nėra paties asmens užrašyti prisiminimai.

<sup>21</sup> Oficialus dokumentas Ukrainoje buvo paviešintas 2007 m. sausį, kai Rosarchyvo vadovybė įtraukė jį į oficialų kvietimą dalyvauti projekte, išsiųstą Ukrainos valstybiniam archyvu. Išs. žr. Виктор Кондрашин, „Подобрать их [документы] следует таким образом, чтобы была видна трагедия всего советского крестьянства, без акцента на Украину“ [„Rinkti juos [dokumentus] reikia taip, kad būtų matoma visų sovietinių valstiečių tragedija, neakcentuojant Ukrainos.“], *План-проспект з рекомендаціями щодо відбору документів для збірника Голод в СРСР 1932–1933* [Prospektas su dokumentų atrankos rekomendacijomis rinkiniui *Badas SSRS 1932–1933 m.*], [online], in: <http://resource.history.org.ua/item/0013470>

<sup>22</sup> Андреа Грациози, „Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика“ [„Nauji sovietmečio archyviniai dokumentai: šaltinių tyrimo kritika“], in: *Отечественные записки* [Buitiniai užrašai], 2008, nr. 4 [online], in: <https://strana-oz.ru/2008/4/novye-arhivnye-dokumenty-sovetskoy-epohi-istochnikovedcheskaya-kritika>



## 2. Trijų rūšių laiškai:

a) Laiškai, parašyti stipriausiu badmečio etapu artimiesiems į Vakarų Ukrainą<sup>23</sup> prašant padėti – jie buvo paskelbti arba perpasakoti Vakarų Ukrainos ar užsienio spaudoje, dėl ko daugelyje šalių buvo imtasi pagalbos veikslių. Tokie raginimai padėti dažnai atsi-rasdavo diplomatų<sup>24</sup> ir užsienio specialiųjų tarnybų<sup>25</sup> suvestinėse. Tai – itin informatyvūs šaltiniai, nes jame yra badavimo aprašymai, sukurti žvelgiant „iš vidaus“.

b) Ukrainos valstiečių, žemesnio lygio partiečių, komjaunuolių, miestiečių, darbininkų laiškai valdžiai su bado aprašymais ir prašymais padėti badaujantiems; kartais adresatais būdavo jų draugai ar giminaičiai – tokie laiškai saugomi asmeniniuose adresatų fonduose. Pažymėtina, kad tokie laiškai labai koreliuoja su sakytine istorija. Bene garsiausias yra 1940 m. gegužės 1 d. kolūkiečio Mykolos Revos laiškas Stalinui (už kurį jis gavo šešis metus nelaisvės), kuriame jis mini 1933 m. badą. Jis prisiminė 1933 m. badą<sup>26</sup> taip, kaip būdinga tūkstančiams kitų išgyvenusiujų pasakojimų, kurie bado metu buvo suaugę (vaikai daug mažiau prisimena Holodomorą – jų pasakojimas dažniausiai susiaurinamas iki šeimos patirties):

Tamsi alkanų 1933 metų reakcija, kai žmonės valgė medžių žievę, žolę ir net savo vaikus, kai šimtai tūkstančių žmonių mirė iš bado, ir visa tai prieš akis komunistams, kurie savo mašinomis važiuo per mūsų kūnus ir įžūliai šlovino gyvenimą [...] Žmonės mirė iš bado ne dėl to, kad buvo prastas derlius, o todėl, kad valstybė paėmė jų grūdus, o grūdai gulėjo Zahotzerno [Grūdų tiekimo] sandėliuose elevatoriuose ir buvo distiliuojami į alkoholį svaiginimuisi, kai žmonės mirė iš bado. [...] 1933 m., kai alkani žmonės rinko kukurūzų grūdus prie Zahotzerno sandėlio Chorolo stotyje, buvo šaudomi kaip šunys; raitosios policijos būrys [...] persekiojo mus alkanus, o sandėliuose buvo grūdų, buvo miltų, bet žmonės mirdavo iš bado, vadinas, visa tai tyčia vykdė valstybė, ir valstybė apie tai žinojo. [...] Kaimo taryba neišduoda mirties liudijimų už 1933 metus, nes mirtingumas tais metais buvo toks didelis, kad per daugiau nei penkiasdešimt metų mirė ne tiek žmonių, kiek tais metais. Kas liko gyvas, ištvėręs tokius sunkumus – tas žmogus jau sužlugdytas, nes, kaip žinau iš savo patirties, mes, kolūkiečiai, buvome ištinę iš bado, kritome nuo kojų, praradome gebėjimą mąstyti, praradome tam tikrą savo regėjimo procentą, sveikatos nėra. [...] Visa tai vyko komunistų akyse [...] jei kas nors būtų pabandęs bent žodžiu užtarti tautą, būtų susilaukęs mūsų likimo.<sup>27</sup>

<sup>23</sup> Станіслав Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 як геноцид. Труднощі усвідомлення* [Holodomoras 1932–1933 m. kaip genocidas. Suvokimo sunkumai], Київ: Наш час, 2008, p. 253.

<sup>24</sup> Čia Vakarų Ukrainą suprantame kaip teritorijas, kurios tarpukariu buvo skirtingų valstybių dalis: Lenkijos, Čekoslovakijos, Rumunijos.

<sup>25</sup> Athanasius D. McVay, Lubomyr Y. Luciuk, „The Holy See and the Holodomor“, *The Holy See and the Holodomor: Documents from the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*, editors Athanasius D. McVay, Lubomyr Y. Luciuk, [Kingston, Ont.]: The Kashtan Press and Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto, 2011, p. IV–IX.

<sup>26</sup> Роберт Кушнеж, „Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор“ [„Lenkijos diplomatijos ir žvalgybos dokumentai apie Holodomorą“], *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції* [1932–1933 m. Holodomoras Ukrainoje: priežastys, demografinės pasekmės, teisinis vertinimas], Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga, 2008 m. rugsėjo 25–26 d., Київ: Києво-Могилянська академія, 2009, p. 148.

<sup>27</sup> *Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник* [1932–1933 m. Holodomoras Ukrainoje pagal SBU VSD dokumentus: anotuotas žinytas], sudarė V. Danylenko, L. Aulova, V. Lavrenyuk, Lvivas, 2010, p. 573–577.

Deja, dėl archyvų naikinimo tokių šaltinių tėra išlikę nedaug. Kreipimaisi ir raštai, atgule UKP CK fonde, buvo sunaikinti 1941 m. vasarą<sup>28</sup>. Kitas dokumentų naikinimas palietė Visos Ukrainos centrinį vykdomąjį komitetą (VUCVK): 1937–1938 m. (sunaikinti VUCVK gaunamos ir siunčiamos korespondencijos žurnalai); 1940 m. (113 1932-ųjų metų bylų); Antrojo pasaulinio karo metais (1 500 bylų); 1965 m. (sunaikintų valstiečių pareiškimų registravimo kontrolinės kortelės)<sup>29</sup>. Esama tam tikrų duomenų, kad Kremliaus archyve (veikiausiai Rusijos Federacijos Prezidento fonde) esama daugiau nei 35 tūkst. badujančių Ukrainos valstiečių laiškų Stalinui, kurie, tenka karčiai konstatuoti, 2008 m. buvo nepasiekiami ir tokiais išlieka ir toliau<sup>30</sup> (nėra pagrindo manyti, kad artimiausiu metu situacija keisis).

c) Laiškai su prisiminimais apie badą, išsiųsti sakininės istorijos projektų iniciatoriams ar užsienio žurnalų redaktoriams po Antrojo pasaulinio karo ar jau nepriklausomoje Ukrainoje – publikuojami kaip prisiminimai atskiruose rinkiniuose ir periodinėje spaudoje. Palyginti su dviem pirmosiomis šaltinių grupėmis, akivaizdu, kad tai jau yra prisiminimai apie badą – jie nutolę nuo paties įvykio, kai fiksuojama tai, kas aplinkui, iš bado epicentro (pirmuoju atveju), arba iš šalies (antruoju atveju, kai įgalioti asmenys ar miestiečiai atsidurdavo kaime ar stebėdavo badujančius valstiečius miestuose).

Visoms trimis laiškų grupėms būdinga tai, kad jų originalai prarasti, todėl pirmuoju ir trečiuoju atveju atminties šaltiniu dažnai tampa spauda, kurioje šie laiškai buvo paskelbti.

**3. Bado aprašymai, surinkti užsienio žurnalistų ir publikuoti kaip straipsniai periodinėje spaudoje (užsienio ir Ukrainos), publikuoti memuarai ir dienoraščių įrašai.** Šiuose šaltiniuose susimaišo šaltinio tipas (laiškai, atsiminimai, dienoraščio įrašai) ir publikavimo būdas (spauda). Ne sovietinės spaudos atveju galima išskirti dvi šaltinių grupes: laiškus ir sakininę istoriją, užfiksuotą korespondentų užrašuose jų pačių stebėjimo pagrindu, bei reportažus, surašytus pagal interviu su kaimo gyventojais betarpiškų asmeninių susitikimų su jais metu.

Kadangi Vakarų korespondentų pranešimuose dažnai neįmanoma nustatyti konkretaus informaciją pateikusio šaltinio (ir stinga ne tik originalaus pokalbio įrašo, tačiau ir žurnalistų daryto išrašo), manome, kad būtina šią grupę traktuoti kaip atskirą. Tokie pasakojimai apie badą buvo skelbti periodinėje spaudoje arba atskirais rinkiniais bado metu arba praėjus keliems metams po jo.

<sup>28</sup> Letter from the collective farmer Mykola Reva to Joseph Stalin about the Famine of 1933 in Ukraine. In Rozsekrechena pam'iat' (2007). Excerpts, pp. 573–75, 576. Translated by Bohdan Klid, in: *Survivor testimonies, memoirs, diaries, and letters*. Holodomor Research and Education Consortium, Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, pp. 13–14, [online], in: <https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2016/09/5.-Holodomor-survivors-MY.pdf>

<sup>29</sup> Руслан Пиріг, „Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України“ [„Dokumentai apie bado istoriją Ukrainos archyvų fonduose“], *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки [1932–1933 m. badas Ukrainoje: priežastys ir pasekmės]*, редкол.: В. Смолій (голова) та ін., Київ: Наукова думка, 2003, p. 19.

<sup>30</sup> Геннадій Боряк, „Архівоцид“ в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору..., p. 7.

Bene garsiausias žurnalistas, skleidęs stalinistinį naratyvą kaip esą nėra jokio bado, buvo Pulitzerio premijos laureatas Walteris Duranty<sup>31</sup> (kuris esmingai paveikė JAV prezidento Franklino Ruzvelto požiūrį apie padėtį Sovietų Sąjungoje)<sup>32</sup>. Mažiau žinomas apologetas (vėliau nusisukęs nuo komunizmo ir pripažinęs badą) buvo Louisas Fisheris. Vis dėlto buvo žurnalistų, nepabijojusių parodyti pasauliui Stalino nusikaltimą: Garethas Jonesas, Malcolmas Muggerridge'as<sup>33</sup>, Eugene'as Lyonsas, Ralphas Barnes, Williamas Henry Chamberlinas, Gary Langas, taip pat ukrainiečių kilmės amerikietis Adamas Todalas<sup>34</sup>.

Ko gero populiariausias tarp tyrinėtojų buvo Garethas Jonesas, ne paskutinėje vietoje buvo ir jo paslaptina mirtis ir detektyvo verta dienoraščių atradimo istorija. 2001–2015 m. apie jį buvo išleistos keturios knygos, 2019 m. pasirodė filmas *Tiesos kaina*. Jo dienoraščius internete paskelbė jo anūkinis sūnėnas Nigenas Linsanas Coley<sup>35</sup>.

Greta laiškų, kitas naratyvinis šaltinis, publikuojamas Vakarų Ukrainos ir užsienio žurnaluose, buvo pabėgėlių iš Ukrainos SSR (valstiečių), o taip pat darbininkų, kurie legaliai išvyko iš Ukrainos teritorijos baigę darbą didelėse pramonės įmonėse, pasakojimai.

**4. Su diplomatinių institucijų ir specialiųjų tarnybų veikla susiję šaltiniai.** Savo prigimtimi tai yra dokumentai, sukurti valstybės aparato elementų (įvairių šalių konsulatų ir ambasadų SSRS ar kitose valstybėse) kaip raštvedybos dalis, o pagal autorystę (konkretūs diplomatai, nevaržomi totalitarinio režimo apribojimų kalbėti bado tema) ir turinį (galėjimą apibūdinti badą nevaržant sovietinei cenzūrai) jie panašūs į sakytinės istorijos šaltinius. Jiems būdingas palyginti neutralus požiūris į įvykius, nes diplomatai negalėjo būti nei nusikaltimo aukomis, nei vykdytojais, jie į įvykius žvelgė tarsi iš šono ir bandė savo vyriausybėms perduoti, jų nuomone, maksimaliai korektišką informaciją.

Šiai grupei priskiriami ir užsienio specialiųjų tarnybų dokumentai – jie pagrįsti apsikeitimu duomenimis tarp savo ir kitų šalių diplomatinių tarnybų. Lenkijos ir Rumunijos saugumo tarnybos savo pranešimuose dažniausiai remdavosi interviu su pabėgėliais iš Ukrainos SSR, kuriems pavyko gyviems kirsti sovietinę sieną.

<sup>31</sup> S. J. Taylor, *Stalin's Apologist. Walter Duranty. The New York Times's Man in Moscow*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1990; Джеймс Мейс, „Повість про двох журналістів: Уолтер Дюранті, Гарет Джонс і Пулітцерівська премія“ [„Pasakojimas apie du žurnalistus: Walter Duranty, Gareth Jones ir Pulitzerio premija“], 2022 m. kovo 29 d., in: *HM*, [online], in: <https://holodomormuseum.org.ua/news/povist-pro-dvokh-zhurnalistiv-dzhejms-mejs-pro-diuranti-ta-dzhonsa/>

<sup>32</sup> Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т., т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні [Didysis badas Ukrainoje 1932–1933 m.: IV tomas, t. IV: JAV kongreso prezidento komisijos Didžiojo bado Ukrainoje 1932–1933 m. tyrimo ataskaita], виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С. Кульчицький, НАН України, Інститут історії України, Київ: Вид. дім „Києво-Могилянська академія“, 2008, p. 234.

<sup>33</sup> *Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983. Malcolm Muggerridge*, sudarė ir įvadą parašė Nicolas Flynn, Marjknol, New York: Orbis Book, 2010.

<sup>34</sup> Великий голод в Україні 1932–1933 років, p. 217–232.

<sup>35</sup> Gareth Jones Diary Notes relating to Soviet Ukraine Famine 1932–33. Rev. 22 April 2015, Nigel Linsan Colley, [online], in: [https://www.garethjones.org/soviet\\_articles/gareth\\_jones\\_diary.htm](https://www.garethjones.org/soviet_articles/gareth_jones_diary.htm)

Išsamiau skirtingų šalių diplomatinių pranešimų apie badą skirtumus aprašė Paolo Fonzi savo studijoje<sup>36</sup>. Čia nurodysime tik vienuolika šalių, į kurių diplomatinių institucijų, diplomatų, Vidaus reikalų ar Užsienio reikalų ministerijų fondus pateko dokumentai, fiksuojantys Holodomorą: Vatikanas, Didžioji Britanija, Estija, Italija, Latvija, Moldova, Vokietija, Lenkija, Rumunija, JAV ir Japonija. Manome, kad šis sąrašas nėra baigtinis.

Kai kurie tyrinėtojai laikosi nuomonės, kad būtent daugybė atskirų šalių diplomatinių ir specialiųjų tarnybų dokumentų, publikuotų devintojo dešimtmečio pradžioje, pakeitė sovietinės propagandos vektorius – SSRS buvo priversta pripažinti, kad badas buvo, nors ir toliau teigė, kad jį sukėlė natūralios priežastys<sup>37</sup>.

**5. Eilėraščiai ir meno kūriniai.** Ši nedidelės apimties šaltinių grupė geografiškai daugiausia aptinkama Ukrainos SSR. Dėl draudimo viešojoje erdvėje vartoti žodį „badas“ ir represijų už šio draudimo pažeidimą, mus pasiekė ne tiek jau daug eilėraščių ir poemų, sukurtų badmečiu ar iškart po jo (ir dėl to šie šaltiniai yra itin vertingi). Kai minėti badą yra draudžiama, kai stinga politinės valios prisiminti, priartėti kuo arčiau įvykio, neatsiranda didesnės šaltinių (nei institucinės, nei asmeninės kilmės) apie badą sancaupos, nei daug vizualinių badą interpretuojančių kūrinių, kurie būtų svarbūs bado tyrimui. Autorė į šią grupę įtraukė 14 poetų, intelektualų ir asmenų, savo akimis regėjusių badą – daugeliui jų eilėraščiai kainavo asmeninę laisvę.

**6. Dienoraščiai ir dienoraščių įrašai.** Iš viso radome duomenų apie daugiau nei 30 dienoraščių ir dienoraščių įrašų, fiksuojančių informaciją apie badą. Iš jų pavyko apdoroti 25: 24 yra bado aprašymai „iš vidaus“ įvykio metu, 1932–1933 metų laikotarpiu, ir vienas – praėjus metams ar porai po bado piko, 1934–1935 m. Apie keturis dienoraščius turime duomenų periodinėje spaudoje. Dienoraščius kūrė įvairių socialinių ir profesinių sluoksnių žmonės: valstiečiai (suaugusieji ir vaikai), partijos nariai, kaimo mokytojai, rašytojai, miesto gyventojai ir t. t.

Tai rodo, pirmiausia, kad badas buvo toks intensyvus, jog buvo matomas ne tik kaimiškose vietovėse. Antra, kad jis skyrėsi nuo ankstesnių badmečių ir tai pastūmėjo liudininčius tai fiksuoti dienoraščiuose, net suprantant, kad už šių užrašų turėjimą jie gali būti nu-teisti. Galiausiai, įvairi dienoraščių autorių gyvenimo patirtis leidžia išvysti badą iš įvairių perspektyvų. Apie likusius esama tik užuominų<sup>38</sup>.

<sup>36</sup> Paolo Fonzi, „Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources“, in: *Nationalities Papers*, vol. 48, Special issue 3: *Special Issue on the Soviet Famines of 1930–1933*, May 2020, p. 444–459. Internete paskelbė Cambridge University Press, 2019-12-16, [online], in: <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/nonsoviet-perspectives-on-the-great-famine-a-comparative-analysis-of-british-italian-polish-and-german-sources/C83F7316FDC2B0B36A33344A57669895#>

<sup>37</sup> Roman Serbyn, „Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921–1923 and 1932–1933“, in: *Holodomor Studies*, 2010, t. 2, nr. 1, p. 63–64.

<sup>38</sup> Išsamiau žr. Tetiana Boriak, „Мій мертвий історик: щоденникові нотатки про Голодомор“ [„Mano miręs istorikas: dienoraščio užrašai apie Holodomorą“], in: *Етнічна історія народів Європи [Europos tautų etninė istorija]*, 2022, nr. 68, p. 80–92, [online], in: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2022/68/articles/9.pdf>

Pateiksime vieną tokio šaltinio, kuriame aprašytas 1933 m. genocidas persikloja su šiuolaikiniu Rusijos genocidu Ukrainoje, istoriją. 2020 m. vasarą Kyjivo istorikai Ivankovo rajono istorijos ir kraštotyros muziejaus (Kyjivo sritis) ekspozicijoje aptiko kaimo mokytojo Oksentijaus Musienko dienoraštį ir eilėraščius (datuota 1932 m. gruodžio mėn.). Laimė, juos pavyko laiku suskaitmeninti – 2022 m. vasario pabaigoje per plataus masto Rusijos invaziją į Ukrainą (mūšių dėl Ivankovo miesto metu) muziejus okupantų buvo sudegintas. Šiuo metu rankraštis ruošiamas publikavimui<sup>39</sup>.

### Asmeninių šaltinių turinys

Tirdami sakininės istorijos šaltinių turinį, išskyrėme 25 temas grupes: 1) kolektyvizacija; 2) išbuožinimas; 3) kanibalizmas; 4) grūdų konfiskavimas; 5) produktų konfiskavimas; 6) žmonių tinimas, mirtys po atviru dangumi, lavonai gatvėse; 7) mirtingumas; 8) laidojimas; 9) išgyvenimo strategijos; 10) sienų su Lenkija ir Rumunija kirtimas; 11) bado prognozės ir faktinis konstatavimas; 12) dirbtinis bado pobūdis; 13) bado pasekmės; 14) maistas ir maitinimasis; 15) bado tikslas; 16) metai; 17) 1932 m. rugpjūčio 7 d. įstatymas dėl bausmės už varpų skynimą ir rinkimą, jų apsauga; 18) psichologiniai aspektai; 19) draudimas kalbėti ar užsiminti apie badą; 20) diagnozės ir gydytojai; 21) sienų blokavimas; 22) pabėgėliai; 23) grūdų eksportas; 24) metodai, aktyvistai; 25) pasipriešinimas.

Pateiksime asmeninių šaltinių, liudijančių vieną ar kitą Holodomoro aspektą, pavyzdžių. Vatikano archyve chronologiškai paskutiniame dokumente apie badą rašoma, kad sostinė iš Kyjivo perkelta į Charkivą, nes jau buvo galima nebijoti „Ukrainos separatistų judėjimo po bado šalyje“<sup>40</sup>.

Italų diplomatiniai dokumentai liudija apie represijas prieš inteligentiją, ukrainiečių kultūrą, taip pat juose esama situacijos kaimo vietovėse aprašymų, fiksuojama valdžios ketinimų, palyginimų su Rusijos regionais, sėjos, kratų (!), surogatinės mitybos, miestiečių telkimo į darbą laukuose, mirčių masto, laidojimo masinėse kapavietėse aprašymų, daroma išvada apie ukrainiečių „etnografinio audinio pokytį“<sup>41</sup>.

Išliko Latvijos ambasadoriaus Maskvoje Alfredo Bilmanio pranešimai – jis bandė gauti leidimą keliauti į Ukrainą. Negavęs leidimo, savarankiškai rinko informaciją apie badą (ištisu kaimų išnykimą, kaimo gyventojų pabėgimą į miestus, kanibalizmą, po 20–30 kasdieniinių žmonių mirčių Ukrainos kaimuose)<sup>42</sup>.

<sup>39</sup> Оксентій Мусієнко, *Патент на голод. Поезії. Щоденникові нотатки. 1931–1933* [Patentas badui. Poezija. Dienoraščio užrašai. 1931–1933], підгот. Оксана Юркова, Геннадій Боряк; НАН України, Інститут історії України, Іванківська районна державна адміністрація, Іванківський районний історико-краєзнавчий музей, Київ, 2022 (руošiamas spaudai).

<sup>40</sup> Athanasius D. McVay, Lubomyr Y. Luciuk, *op. cit.*, p. XII–XVI.

<sup>41</sup> *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнх італійських дипломатів 1932–1933 роки* [Laiškai iš Charkovo. Vadas Ukrainoje ir Šiaurės Kaukaze italų diplomatų pranešimuose 1932–1933 m.], Київ: Фоліо, 2007, p. 56–241.

<sup>42</sup> Edvins Šnore, Indrek Paavle, „The Ukrainian Famine of 1932/33 as seen from Estonia and Latvia“, in: *Holodomor Studies*, 2011, vol. 3, nos. 1–2, p. 44–53.

Vokiečių diplomatai išreiškė nuomonę, kad badas naudojamas siekiant nuslopinti valstiečių pasipriešinimą<sup>43</sup>; jie vartojo sąvokas „politinis bado panaudojimas“, „bado katastrofa“; nurodė valstybės vykdomą maisto ir sėklų dalijimą kaip politinį svertą; kalbėjo apie rusų šovinizmą kaip bado priežastį; nubrėžė takoskyrą tarp vokiečių badavimo (ekonominės priežastys) ir ukrainiečių bei rusų valstiečių Ukrainoje badavimo (nacionalinės priežastys)<sup>44</sup>.

Bene labiausiai informuota apie įvykius pasirodė Lenkijos valdžia. Lenkų diplomatai ir specialiosios tarnybos jau 1932 m. vasarį užfiksavo augančią bado krizę, valdžios kovą su badaujančiais valstiečiais miestuose, Ukrainos SSR sienų uždarymą, o 1933 m. vasario mėn. – didžiulį mirtingumą, prastą kaimo gyventojų psichinę būklę ir padarė išvadas apie bendrą maisto krizę visoje SSRS, pabrėždami didžiausią bado mastą būtent Ukrainoje. Rašė apie lavonus kaimuose ir miestuose, laukuose ir keliuose, kurių nėra kam palaidoti, ir lavonus, išmestus į tuščių namų rūsius; suvalgytas kates ir šunis; valstiečių bėgimą iš kaimų, kanibalizmą, mirtingumo mastą (vien Kyjive kasnakt išvežama 700 lavonų), žuvusiųjų skaičių – mažiausiai 5 milijonai; baltarusių, rusų ir žydų perkėlimą į apleistus regionus<sup>45</sup>.

Štai taip Vakarų Ukrainos gyventojai matė pabėgėlius iš Ukrainos SSR: „gyvi griaučiai, nes badas ten klaukus“<sup>46</sup>; „Išnyko ne tik buožės ir ‚vidutiniai‘ valstiečiai, bet ir apskritai ukrainiečių valstiečiai, jie buvo paversti pasyviais sovietiniais baudžiauninkais-kolūkiečiais“. Spauda rašė apie kanibalizmą: vienas Ukrainos SSR keliaujantis amerikietis stebėjo teismo procesą, kuriame motina buvo teisiama dėl 4 vaikų nužudymo<sup>47</sup>. Buvo neįmanoma nepastebėti nuolatinių kratų: „Vis dar vykdoma produktų iš valstiečių rekvizicija. Ją valdžios įsakymu vykdo iš centrų atvykstantys komjaunuoliai. Visi produktai, kuriuos valstietis turi, yra paaimami.“<sup>48</sup>

<sup>43</sup> Paolo Fonzi, „A Trial of Strength against the Restive Peasantry: What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It“, in: *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу [Holodomoro 1932–1933 m. dokumentavimas Ukrainoje: archyvinės kolekcijos už Sovietų Sąjungos ribų]*, Харків, Львів, 2021, p. 203–204, 206, 210.

<sup>44</sup> *Ibid.*, p. 204–207; Fonzi Paolo, „No German Must Starve: The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933“, in: *Harvard Ukrainian Studies*, 2021, 38, nr. 1–2, p. 39–42.

<sup>45</sup> Jan Jacek Bruski, „In Search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports of the Holodomor“, *Holodomor and Gorta Mor. Historiesm memories and Representation of Famine in Ukraine and Ireland*, red. Christian Noack, Lindsay Janssem Vincent Comerford, Anthem Press, 2013, p. 217–222.

<sup>46</sup> Ст. Баран, „З нашої трагедії за Збручем“ [*Iš mūsų tragedijos už Zbručo*], 1933, nr. 128, 1933-05-21, p. 1, [online], in: <https://libraria.ua/numbers/192/19599/?PageNumber=1&ArticleId=729944&Search=%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%BE%20%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%201933>

<sup>47</sup> *Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. Науково-документальне видання [Voluinė prisimena. 1932–1933 metų bado Sovietų Ukrainoje atgarsiai Voluinėje. Mokslinis-dokumentinis leidinys]*, авт.-упорядн. М. Кучерепа, В. Ткачук; за заг. ред. М. Кучерепа, Волинська обласна державна адміністрація; Волинська обласна рада; Редакційно-видавнична група „Науковий центр історичних студій Волині“; Державний архів Волинської області, Луцьк: РВГ „Науковий центр історичних студій Волині“, 2008, p. 167.

<sup>48</sup> Володимир Садовий, *Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років [Квітінтоjo dešimtmečio Galicijos spauda apie Holodomorą Didžiojoje Ukrainoje 1932–1933 m.]*, Дрогобич: Коло, 2011, p. 51.

Emigrantas J. Zozulja laiške (1932 m. rugsėjis) rašo apie laiškus iš namų, kuriuose jo prašoma atsiųsti maisto, nes „badas žvelgia į akis“<sup>49</sup>. Žurnalo *The Morning Post* 1934 m. rugpjūčio 16 d. vedamajame rašoma: „tie, kurie liko gyvi, veidais kaip mirusiųjų, išsipūtusiais pilvais susitaikę laukia mirties, kuri išvaduos juos iš kančių“<sup>50</sup>.

Mokytojo O. Nalivaykos eilėraščiai yra ypač artimi sakytiniam naratyvui. Kartu su dienoraščiu jis parašė ir šešis eilėraščius apie badą Fernatos kaime<sup>51</sup>. Štai eilėraštis, parašytas 1933 m. vasario 25 d.:

Žmonės aplinkui  
Visur žudomi,  
Ne botagais,  
Badas ėda...  
Taip – kaip dabar jau buvo,  
Taip kankina  
Kad viskas vienodai.  
Jie viską atėmė  
Kaip niekada nebuvo  
Sunaikino viską...  
Ech! Nuskęs į dugną.  
Ir visi vaikšto –  
Našlaičiai kaimuose  
Ir visi rauda,  
Ir kiek jėgos...<sup>52</sup>

Kovo 28 d. įrašas fiksuoja: kaimas „apėjo dzižulėmis piktžolėmis“<sup>53</sup>. Birželio 12 d. parašytas eilėraštis kalba:

...O kas jiems [valdininkams] rūpi,  
Kad žmonės miršta badu,  
Žiūrėk, partija jiems  
Taip diktuoja... [...]

<sup>49</sup> „Ми бємо в Великий дзвін“. Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України [„Mes skambinam didžioju varpu“, 1932–1933 metų Holodomoras ukrainiečių diasporos akimis], Держ. ком. Архівів України, ЦДАВОУ; уряд.: Н. Маковська (кер.) [et al.], К.: В-во „Горобець“, 2008, p. 114.

<sup>50</sup> Відлуння жахливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні: Збірка статей, опублікованих у газетах 30-х років у Підкарпатській Русі) [Вайсіос трагедijos atgarsiai (1932–1933 m. Holodomoro Ukrainoje 75-osios metinės: ketvirtajame dešimtmetyje Pakarpatės Rusijos laikraščiuose publikuotų straipsnių rinkinys)], уряд.: М. Делеган, С. Вискварко, Ужгород: ВАТ „Патент“, 2008, p. 82.

<sup>51</sup> Волинь пам'ятає, p. 26.

<sup>52</sup> Dabar – Karmaliukivkos kaimas Baltijos rajone Odesos srityje.

<sup>53</sup> „Репресовані“ щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні [„Represuotųjų“ dienoraščiai. 1932–1933 m. Holodomoras Ukrainoje], ред. Я. Файзуліна: Український інститут національної пам'яті, Київ: Фенікс, 2018, p. 312–313.

Niekas nekaltas  
Išskyrus bolševikus  
Apgavusius valstiečius  
Dabar juos naikinančius.<sup>54</sup>

Net to meto meno kūriniai neišvengė bado temos: antai aprašoma krata pas valstiečių, kurios metu randama duobė pilna duonos<sup>55</sup>. 1933 m. pjesėje mirštantys ir badaujantys valstiečiai prašo pagalbos iš kaimo tarybos, kuri skelbia iš Maskvos atsiųstus įsakymus, vaizduojamas grūdų konfiskavimas ir Mykolos Skrypnyko savižudybė<sup>56</sup>.

## Išvados

Pristatoma oficialiųjų dokumentų kaip Holodomoro šaltinių klasifikacija jau iš pirmo žvilgsnio atskleidžia, kad badas atsispindėjo visuose administracinės valdymo sistemos hierarchiniuose lygmenyse, kadangi dokumentai, nušviečiantys badą, saugomi tiek aukščiausių SSRS valdžios institucijų ir vadovų, tiek respublikinio bei žemesnio valdžios lygmens fonduose. Be to, iš sovietų specialiųjų tarnybų ir statistikos agentūrų dokumentų taip pat matosi sprendimų įvairovė ir jų pasekmės badmečiui.

Nepaisant to, surinkti duomenys leidžia identifikuoti Holodomoro šaltinių bazės spragas, atskleidžiančias neatstatomą šimtų tūkstančių dokumentų praradimą dėl tyčinio dokumentų naikinimo Ukrainos SSR vadovybės ir žemesnės valdžios lygmenyse. Tad asmeniniai šaltiniai turėtų būti (ir tampa) integralia Holodomoro studijų dalimi.

Kalbant apie pastaruosius, mums pavyko išskirti šešias nevienodos apimties ir reikšmės asmeninių šaltinių grupes. Sakytinės istorijos liudijimai ir atsiminimai sudaro didžiausią asmeninių šaltinių segmentą, kuris buvo kuriamas ilgiausiai (90 metų), o užrašymo vietos geografija apima visą pasaulį (nuo Kanados, JAV, Lotynų Amerikos iki Europos ir Australijos).

Savita siūlomos tipologijos grupė yra laišakai, kuriuos galime suskirstyti į tris porūšius. Pirmasis ir antrasis (laiškai artimiesiems ir laišakai valdžios atstovams) buvo sukurti badmečiui, o trečiasis fiksuoja pasakojimus apie badą, užrašytus jau vėliau. Būdinga tai, kad pirmojo porūšio originalai neišliko, o antrojo šiek tiek esama (mūsų skaičiavimais – keli šimtai). Trečiąjį porūšį praktiškai ištiko pirmojo likimas (kadangi bado liudininkai dažnai savo užrašytus prisiminimus apie badą išsiųsdavo sakytinės istorijos rinkėjams).

Užsienio ir Vakarų Ukrainos periodiniai leidiniai yra vertingas šaltinis, nes juose yra ir liudytojų pasakojimų (aprašymų, laiškų), ir žurnalistų pasakojimų. Šiandien žinome 11 šalių, kurių diplomatinuose ir saugumo archyvuose sukaupta jų pačių užrašyta ar iš

<sup>54</sup> *Ibid.*, p. 312–313.

<sup>55</sup> *Ibid.*, p. 319.

<sup>56</sup> Аркадій Любченко, Вертеп. Краків: „Українське Видавництво“, 1943, p. 78–84.



kitų šalių atstovų gauta informacija apie badą. Kaip žiūrovai iš šalies, nedalyvaujantys Stalino kare, vadovaudamiesi savo interesais, jie pateikė asmeninį požiūrį ir situacijos vertinimą.

Paskutinės dvi grupės mus sugrąžina į Ukrainos SSR teritoriją ir leidžia įvertinti dienoraščio įrašų arba eilėraščių pavidalu išlikusius bado liudijimus su užuominomis apie autorių asmenybes. Tokių dokumentų turėjimas dažnai reikšdavo, kad bus susilaukiama specialiųjų tarnybų dėmesio, kurios nusavindavo tokius „kontrevoliucinės veiklos“ įrodymus. Vis dėlto kartais tokius šaltinius šeimoms pavykdavo išsaugoti.

Glausta minėtų naratyvinių asmeninių šaltinių apžvalga rodo tiek Ukrainos valstiečių Holodomoro patirčių variantiškumą, tiek bendrą tokių liudijimų koreliaciją su gausiausia grupe – sakinės istorijos šaltiniais. Žinoma, šaltinio naratyvas priklausė nuo gyvenamosios vietos ir profesinės veiklos badmečiu. Bet apskritai 1932–1933 m. suvokiami kaip laikotarpis, kada taip išaugo badas, kad jį sunkiai besisėkė pateisinti kaip sukeltą oro sąlygų ar ekonominių veiksnių – šaltiniai kalba apie politinę ir ekonominę kovą, visuotines kratas, kliūtis valstiečiams gauti maisto.

Asmeninių šaltinių įvairovė liudija ir tai, kad 1932–1933 m. buvo išskirtiniai, kai dėl kolektyvizacijos politikos kilęs milžiniškas badas atnešė radikalų lūžį tradiciniame šeimos gyvenime – šeimos narių mirtis tapo kasdienybe, o maisto gauti buvo neįmanoma. Išoriniai stebėtojai matė tokio badavimo rezultatus: lavonus gatvėse, elgetaujančius badaujančius žmones, apleistus kaimus. Įvykių epicentre atsidūrusiems valstiečiams tai reiškė, kad šis laikotarpis įsivėžė, virto jų individualios atminties dalimi, tapo kartojamas pasakojimuose ir atsiminimuose.

Mūsų nuomone, visa Holodomoro šaltinių bazė paneigia tezę, kad badą „sugalvojo“ „nacių kolaborantai“ ir „ukrainiečių nacionalistai“ po Antrojo pasaulinio karo ar devintajame dešimtmetyje, nes tokiu atveju į tokių „nacių“ gretas reikėtų įtraukti kiekvieną bado liudytoją, kuris nusprendė iš karto (po karo užsienyje) arba sulaukęs, kol bus panaikintas draudimas minėti badą (Ukrainoje), liudyti apie tai, ką patyrė 1932–1933 m., ir tokių liudytojų yra mažiausiai šimtas tūkstančių.

Galiausiai, skirtingai nei institucinės kilmės šaltiniai, kurie buvo sukurti, išskyrus kai kurias išimtis, bado metu, asmeniniai šaltiniai liudija nenutrūkstamą tradiciją prisiminti badą ir bandyti nupasakoti tai, kas matyta, tam tikra forma – pradedant kaimo mokytojo O. Musienkos eilėrašciais apie 1932 m. badą ir baigiant Nacionalinio Holodomoro ir genocido muziejaus (*Національний музей Голодомору-геноциду*) užfiksuotais liudijimais jau Rusijos ir Ukrainos karo metu 2022 m. (kai bado liudytojas tuo pat metu buvo šiuolaikinio Rusijos valstybės genocido prieš Ukrainą liudytoju).

Tetiana Boriak

**„Parašykite, kad badas buvo dirbtinis“: asmeniniai šaltiniai apie 1932–1933 m. Holodomorą Ukrainoje**

SANTRAUKA

Autorė siūlo Holodomoro šaltinių klasifikaciją, kad būtų galima geriau suprasti istorinių šios problemos tyrimų kontekstą. Šaltinius ji skirsto į du didelius segmentus: archyvinėse įstaigose saugomus institucijų dokumentus ir asmeninius šaltinius. Pirmąjį segmentą sudaro penkios grupės. Analizuojant šio segmento šaltinių būklę, dėmesys skiriamas spragoms, atsiradusioms dėl „archyvocido“ – sovietų valdžios tyčinio bado pėdsakų naikinimo oficialiuose dokumentuose, bei to laikotarpio valdžios sprendimų dokumentavimo specifikos. Būtent dėl to asmeniniai šaltiniai sudaro reikšmingą Holodomoro šaltinių bazės segmentą ir turėtų būti plačiau įtraukiami į tyrimus. Išskiriamos šešios nevienodo dydžio grupės. Pateikiami teminiai asmeninių šaltinių blokai ir įvairių tokių šaltinių tipų pavyzdžiai. Daroma išvada dėl naratyvo apie badą tęstinumo asmeniniuose šaltiniuose ir individualioje ukrainiečių atmintyje. Pabrėžiama, kad šaltiniai apie badą (įvairaus tipo ir autorystės) radosi ne tuščioje vietoje pokariu ar devintajame dešimtmetyje, bet buvo pradėti kurti jau 1932 m.

**REIKŠMINIAI ŽODŽIAI:** Holodomoras, šaltinių bazė, asmeniniai šaltiniai, sakytinė istorija, sovietinio totalitarizmo istorija.

Тетяна Боряк

**«Запишіть, що голод був штучний»: джерела особового походження про Голодомор в Україні 1932–1933**

РЕЗЮМЕ

Авторка пропонує класифікацію джерельної бази Голодомору для кращого розуміння контексту історичних досліджень з проблематики. Джерела вона поділяє на два великі сегменти: офіційна документація, яка відклалась в архівних установах, та особового походження. Перший сегмент включає п'ять груп. Аналізуючи стан джерел цього сегменту, акцентується на прогалинах через «архівоцид» як свідоме знищення радянською владою слідів про голод в офіційній документації та специфіку документування управлінських рішень того періоду. Саме тому джерела особового походження становлять істотний сегмент джерельної бази Голодомору та повинні ширше залучатися у дослідження. Тут вдалося виокремити шість нерівнозначних за обсягом груп. Наведено тематичні блоки джерел особового походження та запропоновано приклади різних видів таких джерел. Зроблено висновок про континуїтет наративу про голод у джерелах особового походження та індивідуальній пам'яті українців. Наголошено на тому, що різноманітні за видами та авторством джерела про голод не виникли нізвідки у повоєнний період чи у 1980-х рр., а почали створюватися ще у 1932 р.

**КЛЮЧОВІ СЛОВА:** Голодомор, джерельна база, джерела особового походження, усна історія, історія радянського тоталітаризму.